

REICHERT GÁBOR

1956 MINT ERKÖLCSI
PROBLÉMA(DÉRY TIBOR *SZERELEM* CÍMŰ
NOVELLÁSKÖTETÉRŐL)

Déry Tibort 1957-ben a forradalom (az akkori hivatalos megnevezés szerint: ellenforradalom) előkészítésében való részvételéért kilencévi börtönbüntetésre ítélték, végül három év után, 1960. április 1-én amnesztiával szabadult. Büntetése következtében nagy nemzetközi hírnévre tett szert, műveinek fordításai sorra jelentek meg szinte Európában – 1955-ös kisregényét, a *Nikit* például tizennyolc nyelvre fordították le. A hazai irodalmi életbe való visszatérése azonban nem ment zökkenőmentesen: visszaemlékezésekből és a szerző korabeli levelezéséből tudható, hogy ehhez a korai Kádár-rendszer kulturális irányítása megkövetelte tőle, hogy félreérthetetlenül juttassa kifejezésre a fennálló hatalom iránti elkötelezettségét. Déry 1956-os szerepvállalásával elvesztette a bizalmat, amelyet jó ideig hiába próbált visszaszerezni, jóllehet szabadulása után szinte azonnal jelezte, többé nem óhajt politikai kérdésekkel foglalkozni sem műveiben, sem pedig közéleti megnyilvánulásaiban. Ez azonban önmagában nem volt ele-

gendő, a kultúrpolitikai döntéshozók látványos gesztusokat követeltek meg a forradalom utáni megtorlások egyik szimbólumává vált írótól. Ezek a gesztusok kétféle kategóriába sorolhatók: a nyilvános megszólalások, illetve az irodalmi alkotások kategóriájába. A következőkben elsősorban a hatvanas évek elején keletkezett Déry-művekkel kívánok foglalkozni, néhány mondat erejéig mégis kitérnék a szerző legelső nyilatkozatára, amelyet szabadulása után tett – az ugyanis jól mutatja, pontosan tisztában volt azzal, hogy szorult helyzetén csakis úgy segíthet, ha nem vállalja a nyilvános konfrontációt a hatalommal.

Déry visszatérését az irodalmi életbe Szirmai István, az MSZMP KB titkára felügyelte, aki a feladatot végül Köpeczi Bélára, a Művelődési Minisztérium Kiadói Főigazgatóságának vezetőjére bízta.¹ Az újbóli publikálás első feltételeként Köpeczi egy, a nemzetköz-

¹ Déry Tibor: *Sorsfordító évek X.-ben. Kihallgatási jegyzőkönyvek, periratok, börtönirások, interjúk és egyéb művek (1957–1964)*. S. a. r. Botka Ferenc. Bp., 2002, PIM, 340.

zi PEN Clubhoz intézett levél írását határozta meg, amelyben Déry „megköszönné az érdekében tett lépéseket [ti. a PEN már 1957-ben tiltakozott Déry letartóztatása ellen, a szervezet tokiói üléséről például kizárták a magyar szekciót – R. G.], de megjegyzi, hogy ezek nem használtak. Elmondja, hogy elítélését jogosnak tartja, de bizonyos mértékig súlyosnak. Elhatárolja magát a disszidensektől. Írjon mostani helyzetéről és terveiről, s esetleg említse meg, hogy szeretné, ha levelét közzétennék.”² Az író eleget tett a felszólításnak, levele az összes, Köpeczi által felsorolt kívánalomnak megfelel. Érdeemes lenne a teljes szöveget idézni, terjedelmi okokból azonban csak egy mondatot emelek ki, amely a PEN Club erőfeszítéseinek udvarias elismerése mellett a szervezettől való finom elhatárolódást sugallja:

„[M]a már az sem vitatható, hogy sokan tisztelt kollégáim közül nem értettek egyet és ma sem értenek egyet életfelfogásommal, éppúgy, mint ahogy világnézetileg sokukkal én sem értek egyet, s nem utolsósorban nem értek egyet azokkal az emigrációban lévő magyar írókkal, akik állásfoglalásának és politikai módszereinek gyökeres elvetése elől sajnos nem térhetek ki.”³

Miért volt szüksége Déry Tibornak erre a nyilatkozatra? Nemzetközi hírneve miatt bizonyos fokú védettséget élvezett, a hatalomnak éppúgy szüksége volt az ő kompromisszumkészségére, mint neki a hatalom megbocsátására. Megrendült egészségi állapota és anyagi helyzete miatt mégis ő volt lépéshátrányban, ilyen körülmények között fel sem merülhetett, hogy elvonuljon a nyilvánosság elől, még kevésbé, hogy – ha egyáltalán szerepelt ilyesmi a tervei között – külföldi kiutazási engedélyt kapjon. Szirmai Istvánhoz intézett, 1960. június 4-én kelt levele bepilantást enged Déry ekkor még igencsak bizonytalan helyzetébe.

„Kenyérkeresetem természetesen szorosan összefügg munkalehetőségeimmel, melyeket nem ismerek. Jelenleg baráti kölcsönökből élek, de a három év alatt is már 180-200 ezer forintra becsült adósságom gyűlt össze (anyám hosszas betegsége, halála, vagyonekobjás, stb.). Hogy a külföldön tudtomon kívül megjelent könyvekből van-e, ill[etve] maradt-e pénzem, még nem tudom; ennek tisztázása most van folyamatban. [...] Anyagi helyzetem ismeretéhez hozzátartozik az is, hogy ítéletem vagyonekobjást mondott ki (amelyet végre is hajtottak), de meghagyta az Irodalmi Alapnál s a kiadóknál fennálló, régebbi előlegekből felgyűlt adósságaimat. Hozzátartozik az is, hogy tudtommal nem vagyok az Irodalmi Alap tagja, sem Sztk.-tag, tehát a most szükséges orvosi kezelése-

² Köpeczi Béla: *Feljegyzés Déry Tiborral és Hágy Gyulával folytatott beszélgetésekről*. Közreadja Turczi István: *Írók vihar után III. Kapu*, 1990/4., 70.

³ Déry Tibor a PEN Club Elnökségének, 1960. szeptember 16. In *Sorsfordító évek X.-ben*, 341.

ket és gyógyszerellátást, amennyiben nem orvos barátaim látják el, ugyancsak fizetnem kell.”⁴

Ilyen körülmények között Dérynek esélye sem volt rá, hogy a „hatalom kegye” nélkül boldoguljon. Ezzel a pártvezetés tagjai is tisztában voltak, helyzeti előnyüket pedig igyekeztek is minél inkább kihasználni. Mivel Déry minden pénzkereseti forrását, így a külföldi művek magyarra fordítását (amiből a szabadulása utáni években élt), valamint a lapokban való publikálás lehetőségét is a legfelsőbb szinteken kontrollálták, megtehették, hogy megrendelésre íratnak szöveget a végleteken kiszolgáltatottá vált íróval. Erről tanúskodik Réz Pál visszaemlékezése is, amelyben szó esik az irodalmi vizsgatérés körüli egyezkedésről.

„Köpeczi azt mondta neki, hogy előbb tedd le a garast, Tibor. Ha leteszed a garast, akkor kiadjuk a *G. A. úr X.-ben-t*. Tedd le mellettünk a garast. Erre Tibor azt mondta, akkor még azért ellenálló volt, hogy nem teszem le a garast. És akkor ezen elvacakoltak, eltelt egy-két év, vagy több is, egyszer csak Déry írt egy novellát, ami arról szólt – nagyon rossz kis novella volt –, hogy a parasztnak vagy parasztasszonynak elviszik a tehenét, beviszik a téeszbe, ahol rosszul bánnak vele, éhezik a tehenén. És a parasztasszony beszökik a téeszbe, hogy megetesse a tehenét. Na,

ezt bevitte Köpeczinek. De Köpeczi azt mondta, hogy hát ezzel nem tetted le a garast, hát ez nem egy vonalas írás. Erre Tibor, hogy de igen, letettem. Hát miért? Miért tetted le? Mert Garas községben játszódik a novella, felelte Déry. Ezért. Akkor még ilyen volt ő, az elején. Aztán később már nem.”⁵

Réz Pál anekdotikus elbeszélésének némiképp ellentmond Déry korabeli levelezése, amennyiben Déry – legalábbis ami az írásbeli érintkezést illeti – nem engedte meg magának a Réz által felidézett pikírt hangnemet a párt képviselőivel szemben, de való igaz, hogy az általa említett *A tehen* című novellát Köpecziék nem tekintették elégséges színvallásnak.

Déry első novellája, amely börtönbüntetése után nyomtatásban megjelent, a *Számadás* volt az Új Írás 1962. szeptemberi számában. A szöveg elemzésére a későbbiekben térek ki, most csak a publikálás körüli nehézségeket szeretném röviden ismertetni, amelyekre Déry és Illés Lajos, a folyóirat akkori felelős szerkesztőjének levelezése alapján következtethetünk. Eszerint az Új Írás szerkesztősége 1962. áprilisában vette fel a kapcsolatot az íróval, amikor Illés Lajos úti riportot kért a Diósgyőrbe látogató Dérytől.⁶ Az utazásra valóban sor került, riport azonban – nem tudni, miért – nem született belőle, két héttel később vi-

⁴ Déry Tibor Szirmai Istvánnak, 1960. június 4. PIM Kt., Déry Tibor-hagyaték.

⁵ Réz Pál: *Bokáig pezsgőben*. Bp., 2015, Magvető, 183.

⁶ Illés Lajos Déry Tibornak, 1962. április 2. PIM Kt., Déry Tibor-hagyaték.

szont Illés újabb levelet írt Dérynek, amelyben novellákat kér tőle, valamint a *G. A. úr X.-ben* című, a börtönben keletkezett regény felől is érdeklődik.⁷ A szövegek beküldése után csaknem fél éves huzavona vette kezdetét, s hogy mennyire nem az Új Írás szerkesztőségén múlt Déry visszatérése, azt egy júliusi levél is bizonyítja: „Sajnos még mindig nem adhatok végleges választ. Pedig nagyon szeretünk volna már elintézni a dolgot. Még nem sikerült ez, de foglalkoznak vele és megígérték, hogy igyekeznek minél előbb választ adni nekünk. [...] Arra törekszünk, hogy minél előbb közhessünk Tóled” – írta Illés.⁸ A választ július végén kapták meg a szerkesztők, Illés Lajos ekkor jelezte Dérynek, hogy „az elbeszélés sorsa kedvezően alakul”, és szeretnék mielőbb felkeresni, hogy „megbeszéljék a közlés kérdését”.⁹ A novella szeptemberben jelent meg, egyáltalán nem hangsúlyos helyen: a lap szépirodalmi rovatának közepe táján, Dalos György és Baranyi Ferenc versei között. Két hónappal később újabb Déry-novella, a *Cirkusz* jelent meg az Új Írásban, majd egy évig ismét nem közölt a lap szöveget az írótól. Úgy tűnik azonban, hogy ebben már Déry sértettsége is közrejátszott: miután decemberben visszakérte a lap

munkatársától, Juhász Ferenc től egy – a levelezés alapján nem azonosítható – novelláját, Illés Lajos hiába kérte Dérytől, hogy az Új Írásnak adja *Philemon és Baucis* című szövegét,¹⁰ a publikálási tilalom alól feloldott és az Új Írásra valamiért neheztelő szerző a Kortársban jelentette meg újabb novelláját. A *Két asszonyt* viszont Déry ismét az Új Írásnak küldte el a következő év elején, a lap azonban nem merté vállalni a nyilvánvalóan önéletrajzi indíttatású szöveg közlését.¹¹

A röviden vázolt eseménytörténetből jól látható, hogy 1963-ra Déry, ha nem is szerezte vissza a kultúrpolitikai vezetés feltétlen bizalmát – hiszen például a *Két asszonyt* nem engedték folyóiratban megjelenni –, jóval kedvezőbb helyzetbe került, mint amilyenben közvetlenül szabadulása után volt. Ígéretet kapott a börtönben írt nagyregény, az 1961 elején még kategorikusan visszautasított¹² *G. A. úr X.-ben* megjelentetésére – bár Illés Endre, a Szépirodalmi Kiadó igazgatója egy 1962 októberében kelt baráti levelében kíméletlenül megírta véleményét, miszerint a regény feleslegesen túlírt és túlbonyolított¹³ –, 1963 elején pedig megjelent az utóbbi

⁷ Illés Lajos Déry Tibornak, 1962. április 16. PIM Kt., Déry Tibor-hagyaték.

⁸ Illés Lajos Déry Tibornak, 1962. július 10. PIM Kt., Déry Tibor-hagyaték.

⁹ Illés Lajos Déry Tibornak, 1962. július 30. PIM Kt., Déry Tibor-hagyaték.

¹⁰ Illés Lajos Déry Tibornak, 1962. december 3. PIM Kt., Déry Tibor-hagyaték.

¹¹ Illés Lajos Déry Tibornak, 1963. február 7. PIM Kt., Déry Tibor-hagyaték.

¹² Köpeczi Béla: *Feljegyzés Déry Tibor új regényéről*. Közreadja Turczi István: Írók vihar után III., 71.

¹³ Illés Endre Déry Tibornak, 1962. október 22. PIM Kt., Déry Tibor-hagyaték.

években írt novelláit összegyűjtő kötet, a *Szerelem*.¹⁴ A következőkben ezt a gyűjteményt, pontosabban a gyűjteménybe felvett szövegeket elemzem; azok ugyanis igen pontosan illusztrálják azt a kompromisszumokra épülő, egymásnak kölcsönösen kiszolgáltatott kapcsolatot, amely Déry és a hatalom között fennállt a kötet megjelenésének idejében. A *Szerelem* nemcsak Déry újrainduló pályája, hanem a korai Kádár-rendszer működése szempontjából is szimbolikus könyvnek tekinthető: a mindenki számára nyilvánvaló írói önkritika szövegei mellett – amelyek közé például a már említett *Számadás* is sorolható – 1956 előtti írások is helyet kaptak a gyűjteményben, de például a hatalom számára meglehetősen problematikus *Két asszony* is nyomdafestéket láthatott benne. Ami azonban igazán különlegessé teszi a könyvet, az a történetekben hol látsens, hol explicit módon jelen lévő háttér, amely erősen befolyásolhatta a korabeli olvasók befogadói stratégiáját. A szövegek nagy része ugyanis ilyen vagy olyan módon 1956 tapasztalatából táplálkozik: vagy utólag, az októberi események ismeretében helyezi más megvilágításba a korábban keletkezett műveket, vagy pedig 1956 és következményei alakítják az elbeszélés menetét.

¹⁴ Déry Tibor: *Szerelem*. Bp., 1963, Szépirodalmi. A továbbiakban a főszövegben, zárójelben hivatkozom az idézett kiadás oldalszámaira.

*

A kötetre irányuló kitüntetett figyelmet jelzi, hogy megjelenése után két nappal mind a 10 300 példányt – a kolofon szerint ennyit adtak ki a *Szerelemből* – elkapkodták a könyvesboltok polcairól.¹⁵ Több mint fél évszázad távlatából lehetetlen szétszálazni, hogy a rendkívüli érdeklődést inkább a szerző személye, vagy inkább maga a kötet váltotta-e ki. A legvalószínűbb, hogy mindkettő egyszerre: 1956 után hét évvel eseményszámba ment a leghíresebb bebörtönzött író újbóli megszólalása a széles nyilvánosság előtt, így joggal feltételezhetjük, hogy a közügyeket és/vagy az irodalom ügyeit nyomon követő olvasók fokozott érdeklődéssel várták, hogy Dérynek mi mondanivalója van az elmúlt időszakról. A válogatás nem is cáfol rá ezekre a várakozásokra: a kötetkompozíció meglehetősen tudatos-ságról árulkodik, amennyiben a novellákban zajló események többé-kevésbé lineáris idővonalat vázolnak fel. Így jutunk el az ötvenes évek elejétől (ekkor játszódik a kötet nyitódarabja, a *Vidám temetés*,¹⁶ és a második szöveg, *A fehér*

¹⁵ *Sorsfordító évek X.-ben*, 385.

¹⁶ Pontosabban akár játszódhatna is ekkor: az 1955-ben keletkezett novellában nem találunk konkrét, a történet tárgyidejére vonatkozó utalást. Valószínűleg azért került a lineáris időrendet érvényesítő kötet élére, mert az „ancien régime” szocializmusban való továbbélése is megjelenik benne a férje halálát is társasági eseményként felfogó V.-né „szalonjának” látogatóin keresztül. (A *Vidám temetés* ötletét egyébként az 1954-ben elhunyt Gáspár Endre temetése adta Dérynek.)

pillangó) a Rákosi-korszak visszásságainak bemutatásán keresztül (*A téglafal mögött, Szerelem*) az 1956 őszen-telén játszódó szövegekig (*Philemon és Baucis, Számadás*), majd a hatvanas évek elejéig (*Libikóka, Két asszony*).¹⁷ Nem tudni, hogy Dérynek mekkora ráhatása volt arra, hogy mely írásai kerülhessenek be a gyűjteménybe, de elég árulkodó Domokos Mátyás, a kötet szerkesztőjének visszaemlékezése, aki szerint ő a kéziratot már készen kapta a Kiadói Főigazgatóságtól azzal az utasítással, hogy „nyomdai és egyéb szempontokból” tegye rendbe, több beleszólása nem lehetett a szerkesztés folyamatába.¹⁸ A kötet tehát gondos egyeztetés, az illetékesek ellenőrzése és jóváhagyása után került nyomdába, Domokos mellett így valószínűleg Déry sem igazán érvényesíthette az akaratát, ha esetleg változtatni szeretett volna a kéziratban. A végleges változat, ha a szerző életútjának ismeretében olvassuk, afféle folyamatrajzként is felfogható: így jutottam el a rendszerrel való szembekerülésig, és utólag így lá-

tom az 1956-os eseményeket – sugallja a szövegek egymásutánisága.

A kötet első négy szövege (*Vidám temetés, A fehér pillangó, A téglafal mögött, Szerelem*) Déry letartóztatása előtt keletkezett, ennek ellenére mindegyik olvasható az első megjelenésüket követő közéleti történések, és azok tőpontja, az 1956-os események felől. A *Vidám temetés*ben ábrázolt, a létező szocializmusba beilleszkedni képtelen szereplők a rendszer legitimitását ki-kezdő társadalmi feszültségeknek adnak hangot. Jellemző a haldokló V. eszme-futtatása, amelyet a hozzá látogató fiatal festőnőhöz intéz: „Mi keresnivalója van a földön egy nemzedéknek, mely még Svábhegynek hívja a Szabadság-hegyet? Éljem túl a szavaimat, a jelrendszeremet, önmagamat? S mi keresnivalóm lehetne már magánál, aki Szabadság-hegynek hívja a Svábhegyet?” (41.) A szöveg a hatvanas évek hatalmi diskurzusa felől is olvasható, erre jó példa Fehér Ferenc kritikája a kötetéről: Fehér 1956 egyik okozóját látatja a „reakcióban”, amit szerinte a novella is egyértelművé tesz.¹⁹ Más olvasatban a *Vidám temetés* egy teljes nemzedék – amelyhez nemcsak a „reakció” tartozik –, egy „jelrendszer” érvénytelenítéséről, a társadalmi szolidaritásnak egy félreértelmezett eszme nevében történő felszámolódásáról szól, erre utal a szöveg zárlatában V. szintén festőművész barátja, amikor

¹⁷ Két szöveg nem illik ebbe a világos kompozícióba: a falusi gyerekcsapat kegyetlen játékát bemutató *A cirkusz* és a már említett *A tehén* éppen a kötet közepén található. A kötetszerkesztés folyamatáról nem maradtak ránk információk, de a magam részéről valószínűnek tartom, hogy a két – igen gyengén sikerült – novella „töltelék-ként” került be a válogatásba. A tíz szöveg közül ugyanis ez a kettő az, amelyeknek semmiféle mondanivalójuk nincs a korról, amelyben keletkeztek, ebből következően teljesen veszélytelenek voltak a kultúrpolitika szempontjából.

¹⁸ Domokos Mátyás visszaemlékezése Déry Tiborról. In Botka Ferenc (szerk.): *Kortársak Déry Tiborról*. Bp., 1994, PIM, 12.

¹⁹ Fehér Ferenc: *Déry Tibor újabb novellái*. Jelenkor, 1963/8., 774.

azt mondja az őt kérdező asszonynak, „[a]z emberiséget gyászolom, egy idegen sír fölött.” (71.)

Míg a *Vidám temetés* a „rendszer elenségeinek” dilemmáit tematizálja, a kötetben a szöveg párdarabjának tekinthető *A téglafal mögött* az elvben kivételezettnek tekintett réteg, a munkásság problémáit helyezi a középpontba: a novella helyszínéül szolgáló üzem dolgozóinak anyagi gondjai odáig fokozódnak, hogy egyre többen kénytelenek lopni a gyárból. A főszereplő eleinte elítéli a kihágásokat, végül mégis kénytelen belátni, hogy ilyen körülmények között a munkásosztálynak sincs más lehetősége a boldogulásra. Ebből a helyzetből logikusan következik a *Szerelem* című novella, amely magában hordozza a kötetben előtte lévő szövegek tanulságait: nem tudni, hogy a börtönből hazatérő B.-t, a történet főszereplőjét miért tartották évekig fogva,²⁰ szűkszavúsága mögül mégis kitetszik az illúzióvesztettség, az igazság keresése helyett a fásult beletörődés. A férfi nem vágyik másra, csak hogy

visszatérjen feleségéhez és gyerekéhez, a múlt felhánytorgatása helyett csak felejteni akar, nyugalomban és csendben élni mindennapjait. S bár a novella végén olvasható az 1955-ös dátum – tehát az 1963-as olvasó tudhatta, hogy a szöveg nem életrajzi indíttatású –, Déry börtönbüntetése után újabb jelentésárnyalattal gazdagodtak a novella szavai: az eredetileg a Rákosi-korszak koncepciók eljárásaiból és letartóztatásaiból táplálkozó szöveg gond nélkül olvasható az 1956 után szabadult Déry személyes vallomásaként. (Ezt az értelmezést tovább erősíti az első oldal ajánlása, Déry ugyanis a „*Feleségemnek*” dedikációval látta el a kötetet.)

Mint látható, az 1956 előtt keletkezett novellák 1963-as újrapublikálása különös, kettős hatást eredményezett. Közlésükkel a hatalom egyrészt megpróbálta érzékeltetni az „ötvenes évek” és a korai Kádár-rendszer közötti különbségeket, másrészt viszont éppen a szerzővel történtek közismertsége járult hozzá ahhoz, hogy a korábban született, egy korábbi korszakról szóló szövegek újra aktuálisakká váltak 1963-ban. A kései befogadó számára a szóban forgó elbeszélésekben egymásra rétegződnek az 1956 előtt és után történtek: az olvasó habitusától függően felfoghatók az író önfelmentő vallomásainak, vagy akár a rendszer általános bírálatának – attól függően, hogy az olvasó folytonosnak tekinti-e a forradalom előtti és utáni berendezkedést, avagy cezúrának tekinti 1956-ot.

²⁰ A csak kezdőbetűvel jelölt főszereplői név többféle értelmezésre ad lehetőséget. Erdődy Edit szerint a B. rövidítés a főszereplő „Jederman”-voltát sugallja, vagyis hogy bárki kerülhet hasonló helyzetbe, ezért nem szükséges a szereplőnek saját nevet adni. (Erdődy Edit: *Változatok egy Déry-novellára: Déry Tibor Szerelem című novellájának értékorientációs elemzéseiről*. Literatura, 1983/1–4., 350.) Véleményem szerint ugyanakkor nem vethető el az a megközelítés sem, mely szerint a B. rövidítés a *Felelet* egyik főhősére, Bálintra utal. De akár arra is gondolhatunk, hogy *A téglafal mögött* főszereplője, Bódi neve is B betűvel kezdődik.

*

A kötet 1956 előtti darabjai kapcsán inkább csak látens, szövegszerűen nem kimutatható, ám feltehetőleg a korabeli olvasó számára is egyértelmű implikációkról beszélhetünk, az 1960 után keletkezett elbeszélések többségében azonban explicit módon is megjelenik 1956 problémája. Ezekről a szövegekről általánosságban elmondható, hogy a forradalom különösebb ideológiai megfontolás, sőt szinte ok nélküli, eleve adott eseménysorként jelenik meg bennük. Úgy is fogalmazhatunk, hogy 1956 elvi jelentősége háttérbe szorul az olyan, inkább gyakorlatiasnak nevezhető problémákkal szemben, mint hogy *megéri-e* egy idős embernek bármilyen módon involválódnia a forradalmi/ellenforradalmi eseményekben. Nem esik szó bennük azokról az általános társadalmi kérdésekről, amelyek az 1956 előtti Déry-novellákat a maguk korában jelentőssé tették, ellenben sokkal nagyobb teret adnak a kontextualizáló, életrajzi olvasatok számára. A *Számadás* idős professzora – ahogy arra Fehér Ferenc felhívta a figyelmet kritikájában²¹ – akár a *Felelet*-beli Farkas Zenó alakjának továbbírása is lehetne: cinikus természetével, szókimondásával, hosszadalmas erkölcsi traktátusaival valóban emlékeztet Farkasra, aki a *Felelet*-ben bizonyos fókig Déry Horthy-korszakon való kívülál-

lását testesítette meg. További érdekes, az életrajzi szerzőt és a *Számadás* főszereplőjét egymáshoz közelítő apróság a professor életkora: a novellában elhangzik, hogy a férfi hatvankét éves múlt a történet idején – az 1894-ben született Déry ugyancsak ennyi idős volt 1956-ban. A sokat látott, a politikából és az életből egyaránt kiábrándult professor figuráján keresztül Déry megkerüli az októberi események lényegi értékelését: közéleti, politikai kérdés helyett meglehetősen egyoldalú erkölcsi kérdésként tekint a történetekre, amelynek lényege, hogy van-e joga az elégedetlen kisebbségnek veszélyeztetnie a fennálló helyzetbe belenyugvó többség életét. A professor tanítványa, aki a forradalom leverése után elrejteti a gépfegyverét tanára lakásában, felelőtlensége miatt tűnik fel negatív színben; a professor önvádoló monológja a történet végén pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az 1956-os eseményekben mindvégig passzív idős férfi a kimondatlan egyetértés okán vált felelőssé a történetekért. Nem nehéz a következő sorokat a Déryből kikényszerített önkritika, a Réz Pál szerint Köpeczi Béla által sürgetett „garasletétel” megnyilvánulásaként olvasni:

„Azt állítja, hogy nem használtam azt a bőrlüggetőt. Annyi, mintha használtam volna. Ha mégsem használtam, csak azért, mert nem illik a koromhoz, vagy mert nem értek hozzá, vagy mert ízlésem ellen való. Virtuálisan használtam, tetszik érteni? Minden

²¹ Fehér: *i. m.*, 772.

elhangzott gondolatommal, mindenki nem mondott szavammal, minden porcikámmal használtam. A lappangó egyetértés jogán használták helyettem is. S amikor rosszul használták, azért is felelős vagyok... csakúgy, mint Feri úr... és maga is kisasszony... s mindenki ebben az országban azért, ami történt, s azért is, ami azelőtt történt,

és ezután fog történni. Nem csak a kis Kopasz felelős! A felelősséget pedig vállalni kell, kisasszony.” (224.)

A történet végkimenetele fényében – a disszidálni készülő professzor visszafordul a magyar–osztrák határról, és halálra fagy a Fertő tavi lápvidéken – azt mondhatjuk, az elbeszélés egyetlen szereplője fogalmaz meg használ-

ható túlélési stratégiát. A kövér pesti orvos, akivel a professzor Győrben, nem sokkal disszidálási kísérlete előtt találkozik, lényegében a Kádár-rendszer esszenciáját fogalmazza meg:

„Én azt tartom becsületes embernek, aki a szükségleteit úgy-ahogy össze tudja egyeztetni a fennforgó kívánalmakkal, azaz aki úgy rendez be a kis életét, hogy az lehetőleg ne szenvedjen kárt a többiek mohóságától, aki tőle telhetőleg igyekszik egyetérteni a nála hatalmasabbakkal, s nem károsítja meg mértéken felül a nála gyöngébbeket. Egy szolid kis élet, professzorkám, az általános béke és leszerelés égisze alatt. [...] A szíve mélyén mindenki tiszteli a nála erősebbeket, azaz a hatóságokat. Azt mondják, az Úr kiköpi a langyosakat. Nem igaz, professzorkám! Az Úr száműzte Lucifert, és abban leli kedvét, aki engedelmeskedik, mindörökké, ámen.” (206–207.)

Nem állítható, hogy akár a professzor, akár az elbeszélő azonosulna ezzel a cinikus megközelítéssel, mindenestre kétségtelen, hogy a novellában felvázolt lehetőségek közül ezen kívül nem marad más alternatíva a „becsületes” életre, legfeljebb az ország elhagyása. A disszidálás azonban, ahogy az 1962-es *Libikóka* tanúsítja, szintén nem tekinthető tisztességes eljárásnak – mégpedig éppen az itthon maradók miatt. Az IKKA-utalványaik beváltásáért sorakozó idősök egymást túllicitálva büszkélkednek – nyilvánvalóan 1956-ban emigrált – gyerekeik sikere-

ivel: az egyikük most vett egy Rolls-Royce-ot, a másikat elöléptették a munkahelyén, a harmadik nyaralni megy a tengerpartra. Kontrasztként pedig azok a nyomorúságos, tíz- és húszdolláros csekkek jelennek meg, amelyeket szüleiknek hazaküldenek – tehát vagy nem megy olyan jól a soruk, mint állítják, vagy annyira kiveszett belőlük minden szolidaritás Nyugaton, hogy nem képesek nagyobb összeggel támogatni idős hozzátartozóikat. További ellenpontot jelentenek az itthon maradt fiatalok: a soha meg nem történt szerelmi hódításával hengegő vidéki munkásfiú hazugsága furcsa módon pozitív értékmozzanatot képez az idősök felvágásával szemben, hiszen képzelgésai egy valóságos, itt és most létező világ keretei között maradnak.

Ugyancsak idős emberek a *Philemon és Baucis* főszereplői. Az Ovidius *Átváltozásai*ból ismert történet újraírása éppen ellenkező véget ér, mint az eredeti: míg ott a vendégeket befogadó idős pár jutalomban részesül, addig Dérynél a vendégszeretetet megtagadó asszonyt lelövik a történet végén. Bár nem derül ki, hogy kinek az oldalán harcol a bebocsáttatást kérő sebesült fiatalember, az elbeszélés minden valószínűség szerint 1956 októberében-novemberében játszódik. A feleség látszólag banális okból utasítja vissza a férfi kérését: nem engedi be a házába, mert nem akarja, hogy összevérezze a díványt. Előkerül azonban a valós indok is, amely implicit módon egy sorba

állítja 1956-ot a második világháború eseményeivel:

„Ha nem tudná, nekem három fiam veszett oda a háborúban, kettő a harc-téren, a harmadikat, az utolsót pedig kivégezték a nyilasok. Nekem elegendő volt ebből, hagyjanak minket békében! Menjen el, fiam, nem haragszom magára, de menjen el! Ebben a házban már csak két halott számára van hely.” (172.)

Nem sokkal a sebesült férfi kiutasítása után az asszonynak el kell mennie otthonról – orvost szeretne hívni, mert sehogy sem tudták elállítani férje orrvérzését –, és egy kóbor golyó végez vele. Halála többféleképpen értelmezhető. Karafiáth Judit, aki az ovidiusi eredeti és annak egyéb újraírásai felől közelít a szöveghez egy dolgozatában, a mondabeli igazságszolgáltatást véli felfedezni az asszony halálában: „Dérynél nem az eredeti *jó tettért jót várj* mondanivaló, hanem az elmaradt jó tettért járó büntetés a monda üzenete”.²² E szerint az értelmezés szerint Déry a szolidaritás, az elesettek iránti felelősségérzet történetét írta meg a *Philemon és Baucis*-ban. Ha viszont az idős pár idilljének megbomlása felől közelítünk a történethez, azt mondhatjuk, a sebesült férfi – rajta keresztül pedig maguk az 1956-os események – okozták az ártatlan öregasszony ha-

²² Karafiáth Judit: Példázat a felelősségről. In Jeney Éva – Kálmán C. György (szerk.): *„Inkább figyelj talán az irodalmat”*. Írások Veres András 70. születésnapjára. Bp., 2015, Reciti, 136. Kiemelés az eredetiben.

lálát. A fiatalember a káoszt hozta el a házaspár nyugodt mindennapjaiba, az asszony értelmetlen halála pedig éppen emiatt következett be. „Ez az elbeszélés is a felkavart szenvedélyekről beszélt, utcai harcokról, sebesültekről adott képet, s egy öregasszony haláláról, akit akkor ér a gyilkos golyó, midőn orvoshoz siet, hogy beteg férjének hozzon gyógyulást. A halál értelmetlen és véletlenszerű, a történelmi összecsapás egy ártatlan család idillikus békéjét zúzza szét”, írja Pomogáts Béla a novelláról.²³ Ha a *Philemon és Baucis*t a *Szerelem* című kötet többi szövegének kontextusában vizsgáljuk, az utóbbi értelmezés tűnik kézenfekvőbbnek: a *Számadáshoz* és a *Libikókához* hasonlóan ez az elbeszélés is a közügyektől való elzárkózás, a magánélet érintetlenségének apológiája. Nem történt volna senkivel semmi, ha a külvilág nem tör be a novellaszereplők nyugodalmas életébe – olvasható ki az egymást követő szövegekből.

Lényegében a kötet záró darabja, a *Két asszony* sem tér el ettől a narratívától: a börtönben lévő író felesége kénytelen hónapokon át hazudni és egy mesterséges valóságot kialakítani anyósának – amelyben az író egy művéből forgatott amerikai film készületei miatt nem tud hazatérni –, mert attól fél, az asszony nem élné túl, ha megtudná

²³ Pomogáts Béla: *„Mikor a rózsák nyílani kezdtek”*. 1956 az irodalom emlékezetében. Forrás, 2002/4. <http://www.forrasfolyoirat.hu/0204/pomogats.html> Utolsó letöltés: 2016. július 25.

az igazságot. A forradalom emlékezete ezúttal is az idős ember nyugalma, méltóságára irányuló fenyegetésként jelenik meg, a fiatalasszony erőfeszítései a valóság kirekesztésére, a fikción alapuló magánvilág érintetlenségének fenntartására irányulnak. Nagy különbség azonban a *Két asszony* és a kötet fent elemzett „gesztusművei” között, hogy itt – bár a forradalom mint háttér végig érzékelhetően jelen van az események mögött – egy pillanatig sincs szó az elítélt író cselekedeteinek értékeléséről. A hangsúly itt a magára maradt feleség megpróbáltatásaira, a feltétlen szeretet megnyilvánulásaira esik, amelyek az egyetlen vigaszt jelenthetik a börtönben lévő, a novellában közvetlenül meg nem jelenő író számára. A novella korabeli olvasója számára akkor is nyilvánvaló kellett, hogy legyen a szöveg önéletrajzi ihletettsége, ha nem volt tisztában Déry családi körülményeivel, édesanyjához és harmadik feleségéhez, Kunsági Máriához fűződő kapcsolatával. Valószínűleg ez az oka annak, hogy az Új Írás önállóan nem közölhette a *Két asszonyt* – a kötet

többi darabja által teremtett kontextus azonban nyilvánvalóvá tette, hogy a szerzőnek nem állt szándékában a saját maga iránti együttérzés felkeltése. A *Két asszony* ebben az összefüggésben nem tanúskodik másról, mint a kötet korábbi elbeszélései: a közügyek iránti elkötelezettség helyett a nyugodt és felesleges aggodalmaktól mentes élet vágyáról.

Déry Tibor börtönből való szabadulása utáni első kötetében sajátos kettős beszéd figyelhető meg: bár a novellák semmiben nem mondanak ellent a hatalom kívánalmainak – sőt, olykor kifejezetten törekednek e kívánalmaknak megfelelni –, a korabeli és a későbbi olvasó nem kerülhette, nem kerülheti el az életrajzi olvasat érvényesítését. Márpedig ha ez így van, a nyilvános megszólalás szigorú keretfeltételeit ismerő olvasóközönségnek azzal is tisztában kellett lennie, hogy az 1956 előtt és után keletkezett Déry-novellák közötti erőteljes szemléletmódbeli különbség nem biztos, hogy kizárólag a szerző közéletből való kiábrándulásával magyarázható.